

Стан сучасного перекладознавства на Заході

// Записки перекладацької майстерні. — Т. 3. — Львів, 2002. — С. 6–18.; Всесвіт. — 2003. — № 3/4. — С. 117–123.

Стан сучасного перекладознавства на Заході (Modern Western Translatology)

*(За матеріалами лекцій проф. Пенсільванського університету
М.Найдена. Перекладацька Майстерня, Львів-Яремче, літня сесія 2001 р.)*

«А вони не знали, що Йосип їх розуміє, бо був поміж ними перекладач» (1 М. 42:23) (2, Старий Заповіт, С. 46). Саме так, уже в першій книзі Старого Заповіту, Книзі Буття, згадується професія перекладача, професія, важливість якої в епоху глобалізації перебільшити неможливо. З ростом числа контактів між людьми, що розмовляють різними мовами, зростає потреба в кваліфікованих перекладачах. Підвищується авторитет цього виду діяльності в світі. Наприклад, «Вже не з'являється книжок в Німеччині чи у Франції, де ім'я перекладача не стояло б титульній сторінці під назвою роману. ...Цьому вони навчилися у нас [у ССРСР — С.С.], бо в нас таких порушень майже не траплялося». (11) Відповідно до законодавства багатьох країн «переклад повинен супроводжуватися ім'ям перекладача» (18, С. 144). Більше того, деякі теоретики і практики перекладу, наприклад Е.Паунд, стверджують, що в процесі перекладу, особливо поезії, з'являється новий, оригінальний твір (5, С. 146). До нього приєднується поет і перекладач Б.Пастернак:

Переклади нездійснені, тому що головна привабливість художнього твору є в його неповторності. Як же може повторити її переклад?

Переклади мислимі, тому що в ідеалі і вони повинні бути художніми творами і при спільності тексту ставати на один рівень з оригіналами своєю власною неповторністю. (9, С. 161)

Але не завжди перекладацька діяльність користувалася такою увагою і повагою. Відомий вислів Бенедетто Кроче (1866–1952) «Traduttore — traditore»* ілюструє неоднозначне ставлення суспільства до цього фаху. Що або ж кого «зраджує» перекладач? І зацікавленість мовами часом призводила, як було, наприклад, з героїнею повісті української письменниці Інни Мельницької, до трагедії. Незважаючи на те, що завдяки знанню німецької мови Даша врятувала від знищення нацистами робітників, вона, як перекладач, потрапляє у в'язницю.

Даша проходила по двох статтях: 58, 1-а і 58, пункт 6: над Дашею висіло страшне слово «перекладачка». Чому «перекладач» гірше, ніж «поліцей» важко сказати. Можливо, тому, що воно саме по собі передбачало неприємну освіченість... (8, С. 131)

Заради справедливості зауважимо, що важкі випробування випали на долю не лише українських перекладачів. Згадаймо хоча б Джона Вікліфа (1330–1384), першого перекладача Біблії англійською мовою, прах якого, за ухвалою Констанцького собору, спалено й розвіяно на річці Свіфт через 45 років після його смерті (3, С. 9).

Але хто ж такий є насправді перекладач? Можна, недовго розмірковуючи, сказати, що кожен, хто спілкується є перекладачем. Але це не зовсім так. Наприклад, згідно з наступним визначенням, «перекладач — це двомовний посередник між одномовними учасниками спілкування з двох різних мовних суспільств» (13, С. 28). Перекладач, як і будь-яка людина, що спілкується, живе у світі відчуттів, сприймає зовнішні подразники, в даному випадку одиниці однієї мови — декодує їх і *пере-кладає* їх на іншу мову, тобто *пере-кодує* засобами іншої мови. Те, яким чином проходить цей процес, не усвідомлюється самим перекладачем і не пояснено наукою. Проблеми кодування і декодування, пояснення вибору того чи іншого коду мовцями, тобто процес обробки інформації, є предметом психолінгвістики, соціолінгвістики, лінгвістики тексту.

Ще відносно зовсім недавно стосовно перекладу вважалося, що він своєї науки мати не може (10, С. 3). В лінгвістичному і літературному енциклопедичних словниках теорія перекладу згадуються лише побіжно (6, С. 110, 605; 7, С. 273-274). Авторитетна *Encyclopaedia Britannica* згадує про переклад лише в самому кінці присвяченій мові статті і стверджує, що «в цілому, переклад, це мистецтво, а не наука» (15, С. 570). І хоча в статті, присвяченій лінгвістиці говориться, що «головні проблеми [перекладу] були усвідомлені ще в античності і були висловлені Св. Ієронімом, перекладачем славнозвісної латинської Біблії, Вульґати, з давньоєврейських і грецьких оригіналів» (17, С. 68), поняття перекладознавства, або теорії перекладу тут не подається. І це при тому, що більшість перекладачів англomовного світу і досі притримуються трьох законів сформульованих Тайтлером ще 1791 року у «Есеї про принципи перекладу» (13, С. 11).

На Заході до перекладознавства почали ставитися як до науки після конференції, яка відбулася 1976 року в місті Лювен, Голландія, де І.Івен-Зогар запропонував до обговорення полісистемний підхід до теорії літератури, а А.Лефевру було доручено сформулювати визначення перекладацьких студій (12, С. 124-25; 126).

Існує також точка зору, що ми перебуваємо в пошуку інтегрованого, міждисциплінарного, різноманітного в методах і рівнях підходу до пояснення феномену перекладу. Цей підхід повинен стати частиною прикладної лінгвістики в найширшому значенні цього терміну, яка б охопила, крім цього, викладання і вивчення іноземних мов, лексикологію і лексикографію, патології мовлення, стилістику, планування мови (13, С. 10).

Отже, час і впевнені суспільні зміни в усьому світі вимагають розвитку перекладознавства. Серйозною вадою тоталітарної системи була неможливість для українців вчасно знайомитися з досягненнями світової писемної культури — як художні твори, так і наукові праці іноземних авторів жорстко цензурувалися і переклад їх українською був суворо обмежений. Це спричинило те, що сьогодні має бути терміново перекладено величезний масив як сучасної, так і вже засвоєної світовою спільнотою наукової і художньої літератури. Таке завдання потребує підготовки великої кількості кваліфікованих перекладачів, якісне навчання котрих неможливо без розвинутого перекладознавства.

Такі поширені сьогодні системи машинного перекладу не виправдали повною мірою покладених на них сподівань — вони спроможні працювати більш-менш адекватно з технічними, а не з художніми текстами. Але удосконалення подібних систем також потребує ґрунтовних теоретичних розробок. Не менш актуальним видаються проблеми еквівалентності перекладу, визначення критеріїв оцінки результатів перекладання; потрібно врешті з'ясувати чим є переклад — ремеслом, чи мистецтвом.

Окрім згаданих вище різноманітних соціальних чинників, що ускладнювали створення і розвиток перекладознавства, є ще особливий міждисциплінарний статус цієї філологічної дисципліни, яка виокремилася на зіткненні лінгвістики, естетики, поетики, лінгвосоціології, лінгвокраїнознавства, психолінгвістики, історії літератури і ширше — загальної теорії культури.

Дякуючи бурхливому розвитку обчислювальної техніки, кожен перекладознавець може самостійно і досить швидко провести такі статистичні дослідження тексту, які, ще десять років тому потребували багатомісячних зусиль наукових колективів. Це значно спростило і прискорило проведення наукових досліджень і дозволило багатьом практичним перекладачам долучитися до теоретичного осмислення актуальних проблем перекладознавства.

Але чи не головною перешкодою на шляху до всебічного вивчення мови, є, на мій погляд, небажання, острах людства чіпати Слово. Згадаймо ставлення до вимовленого слова в первісних культурах — наприклад, звичай змінювати власне ім'я після певних важливих подій у житті людини (ініціації, видужання після важкої хвороби, тощо). В деяких культурах на діяльність, пов'язану з інтерпретуванням слова, накладене справжнє табу, наприклад, в християнстві: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово» (Ів. 1:1) (2, Новий Заповіт, С. 112), тобто слово, мова сакралізуються, ототожнюються безпосередньо з верховним божеством, і, таким чином, лише втаємничені можуть вивчати їх і інтерпретувати. А того, хто все таки підступає до таїни слова остерігають завершальні вірші: «...Коли хто до цього додасть, то накладе на нього Бог кари, що написані в книзі оцій. А коли відійме від слів книги пророцтва цього, то відійме Бог частки його від дерева життя...» (Об. 22:18-19) (2, Новий Заповіт, С. 296). (До речі, багатьом із сучасних мовців (також, промовців) бракує такого відповідального ставлення до Слова.) Але переклади тієї ж Біблії з давніх мов були пов'язані із значними історичними подіями, або й самі їх провокували, як, наприклад, переклад на німецьку мову, здійснений М.Лютером. І даремно перший переклад Біблії російською — так звана *Русская Библия* — вийшов лише 1876 року а українською — лише 1903 року і у Відні.

Насправді, поняття перекладу значно ширше, ніж те, що ним ми звичайно послуговуємося. Відомий мовознавець, член Празького лінгвістичного гуртка Роман Якобсон виділив три типи перекладу на основі семіотичного підходу: *внутрішньомовний* переклад, або перефразування, тлумачення словесних знаків за допомогою інших словесних знаків тієї ж мови; *міжмовний*, або власне переклад, тлумачення словесних знаків іншої мови; *міжсеміотичний* переклад, або трансмутація, тлумачення словесних знаків за допомогою несловесних знакових систем. Зразком внутрішньомовного перекладу слугують різноманітні адаптації художніх творів — від *Подорожі Гуллівера*, адаптованої для дітей, до Шекспірового *Гамлета*, втиснутого в одну сторінку коміксу; *міжсеміотичний* переклад блискуче ілюструє *Кармен* — спершу повість Меріме (словесна знакова система), потім несловесні системи — опера Бізе, балет Щедріна, що переходять у словесні, зокрема, у поетичний жанр — *Кармен* Цветаєвої,

і врешті, численні кіно- і мультиплікаційні версії. (4, С. 18) В цій праці ми розглядаємо проблеми саме міжмовного перекладу.

Водночас маємо думку Дерріди, що «кожен переклад — передбачає з'ясування, що таке переклад» (1, С. 96), тобто кожен перекладач має з'ясовувати сам для себе, що таке переклад щоразу, коли він, чи вона перекладає.

Але незалежно від розбіжностей в думках серед спеціалістів щодо того, чим є переклад і як найточніше його визначити, перекладачі працюють, переклади здійснюються і видаються. І тут виникає нова проблема — як визначити якість перекладу.

За словами перекладача з української, лауреата премії Дм.Нитченка, професора Пенсільванського університету Майкла Найдана, на Заході теорія перекладу особливо потужно розвивалася протягом минулого десятиліття, і її розвиток йде паралельно з розвитком інших галузей які, в свою чергу, впливають на неї — лінгвістики (з якою перекладознавство починалося як наукова дисципліна), пост-структуралізму, семіотики, теорії комунікації, культурних студій, соціології, антропології, пост-колоніальних студій, феміністичної критики, глобалізації і багатьох інших галузей і підгалузей.

З початку 1990-х до своєї передчасної смерті в 1996 році професор Університету штату Техас Андре Лефевр (Andre Lefevere) був найяскравішою фігурою у перекладознавстві Заходу. Ще 1990 року разом із С'юзан Баснетт (Susan Bassnett) вони «намагалися довести, що вивчення практики перекладу пройшло формальну [тобто, лінгвістичну — С.С.] стадію і перейшло до ширших проблем контексту, історії і звичаїв» (12, С. 123.).

Професор і перекладач з італійської в Університеті Темпл Лоренс Венуті (Lawrence Venuti), перебрав місце Лефевра як визнаного лідера в цій галузі наукових досліджень — принаймні в художньому перекладі і культурології. Сам Венуті в своїх працях залишає традиційні мовні проблеми перекладу лінгвістиці. Як він сам каже про це в передмові до антології перекладознавства ХХ сторіччя, *The Translation Studies Reader*, щодо принципів підбору авторів і дискусій з редактором-консультантом Моною Бейкер (Mona Baker): «Вона — вчений-перекладознавець і має лінгвістичну освіту; я працюю в сфері літературної критики і культурології» (21, С. 3.).

Тут Венуті подає своє розуміння перекладознавства і вважає, що «стрижньовою концепцією будь якої перекладознавчої розвідки або коментаря є те, що я б назвав відносною *автономністю* перекладу — текстові ознаки і дії або стратегії, які відрізняють його від іншомовного тексту і від текстів, написаних мовою, з якої виконується переклад» (21, С. 5.).

Історію перекладознавства Венуті пропонує розглядати як «зміну співвідношення між відносною автономністю перекладеного тексту та діями перекладача і двома іншими концепціями: еквівалентністю і призначенням (equivalence and function)». (21, С. 5.) Антологія ця, крім всього іншого, є доброю ілюстрацією, на жаль, відсутності теоретичної співпраці в перекладознавстві Заходу і Сходу. З 30 авторів, лише І.Левий і Р.Якобсон мають стосунок до так званої «радянської школи перекладу», яка майже цілком проігнорована в сучасному англомовному перекладознавстві. Цікаве спостереження укладача полягає в тому, що в «двадцятому сторіччі носії англійської мови написали відносно мало таких праць, які б вплинули на розвиток теорії перекладу на Заході». (21, С. 3.) Натомість «так багато захоплюючих праць в галузі

перекладацьких студій створюються в культурах, які зараз знаходяться в стадії пост-колоніального розвитку» (12, С. 10.).

Хоча потрібно віддати належне західній славистиці, в якій береться до уваги внесок радянських літературних перекладачів і перекладознавців у світову науку про переклад. «Немає сумніву, що радянська школа [перекладу] проклала дорогу до сучасного мистецтва перекладу у світі, але сьогодні ні в теорії, ні в практиці не існує великої різниці між радянською і рештою світу» — говориться в одній з недавно виданих англomовних монографій на цю тему (16, С. 236.). При цьому Віктор Коптілов, наприклад, став російським, в «кращому» випадку радянським, вченим.

У 1990-х роках в критичній думці Заходу фактично відбувся перехід від переважно лінгвістичного аналізу перекладених текстів до багатослівних досліджень різних напрямків, що будуть названі нижче, особливо в ділянці культурології. Така загальна демократизація перекладознавчих студій є основною причиною швидкого розростання галузі за такий короткий відтинок часу.

У своїй праці *The Scandals of Translation* Венуті приділяє багато уваги статусу перекладача, його безправності, залежності одночасно від автора перекладуваного твору і від замовника перекладу. «Переклад зганьблений як форма письменництва, йому заважає закон про авторське право, його принижують академічні установи, експлуатують видавці і корпорації, уряди і релігійні організації» (23, С. і.). Наводяться приклади сваволі як перекладацької (перший перекладач Борхеса англійською; переклад «Ім'я троянди» У.Еко, з якого виключено 12 сторінок оригіналу; японська література, що до недавнього часу була представлена лише певними авторами), так і авторської (переклади Кундери). Венуті привертає увагу до того, як мало іноземної літератури перекладається англійською, хоча водночас, найбільше перекладається саме з англійської.

Відомий британський літературний критик Піко Айєр (Pico Iyer) якось звернув увагу на те, що «імперія [Британська] одержує письмовий удар у відповідь, адже колишні британські колонії починають захоплювати саму душу англійської літератури, доповнюючи при цьому англійську мову яскравими барвами, незвичною метрикою та чужоземним світоглядом» (14, С. 46.). Ідеться про численних авторів з колишніх британських колоній, які своїми англomовними творами виходять на книжковий ринок колишньої метрополії, отримуючи найпрестижніші британські літературні премії.

Частиною цих стосунків є і так званий пост-колоніальний переклад (Post-colonial translation). Здебільшого тут йдеться про те, що, як і у випадку з англomовною пост-колоніальною літературою, перекладач мусить дати раду великій кількості реалій життя країн так званого Третього Світу, до того ж перед ним особливо актуально стоїть проблема вірогідності. Щоб бути вірогідним, перекладач мусить передавати навіть такі культурні та мовні елементи, які можуть викликати труднощі для сприйняття читачем; притлумлюючи такі культурні відмінності для передачі ідеї твору, перекладач перестає бути вірогідним. (22, С. 19 – 21.) Ця проблема актуальна вже не одну сотню років і цікаво, в зв'язку з цим, згадати зворотній процес при перекладах Біблії на мови колоній, коли біблійні тексти були адаптовані до реалій тієї чи іншої культури.

Непересічною особистістю в культурних студіях є перекладачка англійською *Грамматології* Дерпіді Г.Ч.Співак (Gayatri Chakravorty Spivak). Освіту вона здобула в Калькутті, Кембриджі і Корнвалському університеті, викладала англійську і порівняльну літературу в університетах Айови, Техаса і Пітсбурга, штат Пенсильванія. Вона закликає колег зосередитися на ролі жінки в історії. Критикуючи

«фалоцентричну» (як імперіалістичну, так і марксистську) інтерпретацію історії, Співак звинувачує «буржуазних» західних феміністів у співучасті з міжнародним капіталізмом в пригнобленні і експлуатації жінок в країнах Третього Світу. Таким чином, Г.Ч.Співак яскраво представляє одночасно як пост-колоніальний, так і інший погляд на перекладознавство, як культурологічну дисципліну — з точки зору ґендерних студій.

Ґендерний напрямок пов'язаний з поширенням фемінізму і, за словами перекладачки з Канади Ш.Саймон (Sherry Simon), виник в 1986 році в Канаді під час конференції з художнього перекладу як частина діяльності канадійських перекладачок-феміністок. (19, С. 16.) Ш.Саймон звертає увагу на те, що сучасний світ є до такої міри під пануванням чоловіків, що й мова граматично організована таким чином, аби підтримувати пригноблення жінок. Якщо в мовах, які мають граматичну категорію роду, це переважання чоловічого над жіночим є очевидним, то в англійській, яка формально не має такого «граматичного» поділу, його повноцінно замінює «психологічний», або «метафоричний» рід. Як приниження розглядається те, що, наприклад, речення «По вулиці йшли триста жінок і один кіт» («Three hundred women and one (male) cat walked down the street») граматично відноситься до чоловічого роду (19, С. 19.).

Г.Ч.Співак говорить про завдання перекладачки-феміністки, яка перекладає з не-європейської мови зберегти неповторність оригінального тексту. Вона протестує проти «одомашнення» внаслідок якого переклад «творю жінки з Палестини стає схожим своєю мовою на твір чоловіка з Тайваню» (20, С. 400.) і розглядає перекладацьку працю, як частину справи звільнення країн, що розвиваються, від імперіалістичного світу, а жінок — від чоловічого панування.

Головною проблемою, яка, здається, притягла увагу сучасних перекладацьких студій є давніша думка, що була запропонована німецьким філософом XIX століття Фрідріхом Шлейєрмахером в його статті «Про різні методи перекладу», яка обстоює «очуження»/foreignization перекладу замість того, що Венуті називає «одомашнення»/domestication цільовими культурами і їхніми мовами. Венуті разом з іншими пост-колоніальними вченими відчуває, що перекладачі на англійську повинні зосередитися на недостатньо представлених культурах й авторах якнайкраще представити ці культури через засоби висловлювання їхніх народів. Таким чином, переклад, на його думку, повинен читатися як переклад, з притаманними йому химерними і дивними речами і не бути схожим на відшліфовану роботу, яка начебто первісно була написана мовою перекладу. Подібно будь якій теорії, що претендує відповісти на всі питання і бути цілком придатною для всієї галузі, ця точка зору щодо надання переваги «очуженню» має як своїх прихильників, так і противників. Табір прихильників «очуження» визнає виключну роль, яку багато «одомашнених» перекладів зіграли в світовій літературі і культурах в минулому — починаючи з так званої Біблії короля Якова.

Професор М.Найдан вважає, що про розвиток перекладознавства свідчить декілька енциклопедій і словників з перекладознавства, що вийшли на Заході в 1990-х роках. В 1997 році у видавництві «St. Jerome Publishing» вийшов *Словник перекладознавства* авторів М.Шатлворт і М.Кові (*M. Shuttleworth's and M. Cowie's Dictionary of Translation Studies*). Видавництво «Routledge» в 1998 році видало *Енциклопедію перекладознавства* за редакцією британського лінгвіста Мони Бейкер (*Encyclopedia of Translation Studies*, Mona Baker, ed). А в 1999 році «Fitzroy Dearborn Publishers» видало 1776-сторінкову 2-томну *Енциклопедію літературного*

перекладу англійською під редакцією О.Клас (*Encyclopedia of Literary Translation into English*, ed. Olive Classe). Особливо вирізняються дві антології історичних оглядів праць з теорії перекладу: *Перекладознавство на Заході від Геродота до Ніцше* Д.Робінсона (Douglas Robinson, *Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche*. Manchester: St. Jerome Publishing, 1997) і редактована Л. Венуті *Хрестоматія перекладознавства* (*The Translation Studies Reader*. London and New-York: Routledge, 2000), в якій зібрані теоретичні праці, присвячені перекладові XX-го сторіччя.